

ПРОКОПЕНКО С. Л.

УДК 337.5(477.63) "19"

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано передумови становлення та розвитку комерційної освіти в Катеринославській губернії на початку ХХ ст. Особлива увага приділена формуванню соціально-економічних, правових, організаційних передумов діяльності комерційних навчальних закладів.

Ключові слова: комерційна освіта, комерційні училища, торговельні класи, торговельні школи, курси комерційних знань.

В статье проанализированы предпосылки становления и развития коммерческого образования в Екатеринославской губернии в начале ХХ в. Особое внимание уделено формированию социально-экономических, правовых, организационных предпосылок деятельности коммерческих учебных заведений.

Ключевые слова: коммерческое образование, коммерческие училища, торговые классы, торговые школы, курсы коммерческих знаний.

In the article analyzed the conditions of formation and development of commercial education in Ekaterinoslav province in the early twentieth century. Particular attention is paid to the formation of socio-economic, legal and organizational conditions of commercial institutions.

Keywords: commercial education, commercial school, trade classes, trade schools, courses of commercial knowledge.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки в якості основного завдання державної освітньої політики визначає модернізацію і розвиток освіти та науки, які повинні набути випереджального неперервного характеру, гнучко реагувати на всі процеси, що відбуваються у світі й Україні [15]. Це актуалізує необхідність уважного аналізу попереднього вітчизняного досвіду здійснення реформ у сфері освіти, зокрема реформування системи комерційної освіти на рубежі ХІХ-ХХ ст.

Розвитку комерційної освіти в цілому, і формуванню передумов створення розгалуженої мережі комерційних навчальних

закладів зокрема, присвячене досить широке коло праць як російських, так і українських вчених. Серед них слід виділити дослідження О.М. Доніка [3], С.П. Кострикова [9], Н.С. Люлевої [11], Т.М. Ніколаєвої [16; 17], І.Е. Новікової [18], В.В. Постолатія [2; 24], Н.О. Разманової [25; 26]. Разом з тим, ряд аспектів даної проблеми залишаються малодослідженими, практично відсутні публікації, в яких би аналізувалися передумови розвитку комерційної освіти у Катеринославській губернії.

Метою дослідження аналіз формування передумов розвитку комерційної освіти в Катеринославській губернії на початку ХХ ст.

Кінець XIX - початок XX ст. позначився активним розвитком комерційної освіти в Україні, що обумовлювалося рядом чинників, як об'єктивних, так і суб'єктивних. Об'єктивним чинником був, насамперед, соціально-економічний розвиток країни, поступовий розклад феодальних і зародження капіталістичних відносин. Країна потребувала фахівців нового покоління, які могли б розв'язувати нагальні економічні питання. Тому вже наприкінці XVIII - на початку XIX ст. в Росії виникають перші комерційні навчальні заклади. Протягом 1798-1893 рр. було відкрито шість таких закладів, проте вони зосереджувалися переважно в Москві (3) та Петербурзі (2). Третім містом імперії, де діяли комерційні навчальні заклади, була Одеса. Створення їх в Одесі викликалося бурхливим розвитком причорноморських міст і піднесенням торговельного мореплавства, для якого були необхідні підготовлені кадри. Перша спроба організації їх підготовки відноситься до 1804 р., коли був розроблений план створення комерційної гімназії з навігаційним класом. Реалізований він був дещо пізніше, зі створенням у 1817 р. в структурі Рішельєвського ліцею училища для вивчення комерційних наук. У тому ж 1817 р. в Одесі засновується також грецьке комерційне училище, яке надавало своїм вихованцям крім знань з основних загальноосвітніх предметів і спеціальну практичну підготовку [5, с.2; 6, с.119-121; 13].

У зв'язку з тим, що у другій чверті XIX ст. Рішельєвський ліцей зазнав декілька реорганізацій, знову постало питання про створення комерційного училища і в 1851 р. загальні збори купецтва Одеси прийняли відповідне рішення. Новостворене училище за статутом, затвердженим лише 1861 р., мало тільки чотири спеціальні класи, тому від вступників вимагалось закінчення чотирьох класів гімназії. Курс включав переважно спеціальні комерційні предмети. У 1869 р. училище було перетворено на шестикласне, причому чотири класи були загальноосвітні і лише два старших - спеціальні. До початку

90-х рр. воно було єдиним навчальним закладом в Україні, де готувалися прикажчики, конторники, бухгалтери та різні комерційні агенти [8; 16, с.87].

Але розвиток економіки у пореформений період поставив на порядок денний необхідність створення комерційних навчальних закладів у більш широких масштабах, особливо у великих промислових і торгових містах. Якщо до цього, підкреслює О.М. Донік, більшість торгово-промислового прошарку сприймала освіту насамперед як засіб підвищення соціального статусу своїх дітей, а не як чинник розширення їх інтелектуального рівня, та навіть набуття практичних знань у сфері підприємництва, то наприкінці XIX ст. об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, обумовили той факт, що освітня галузь, насамперед професійна, на зламі XIX-XX ст. стала пріоритетним об'єктом уваги підприємницьких кіл, особливо представників купецтва [3, с.254-255].

Відображенням цього стала ініціатива купецьких корпорацій Києва і Харкова, які у 1888 р. прийняли рішення про створення комерційних училищ і звернулися з відповідними клопотаннями. Як і в випадку з Одеським училищем, статут Харківського комерційного училища після тривалої бюрократичної тяганини був затверджений міністерством народної освіти лише у березні 1891 р., хоча харківське купецтво в якості основного капіталу училища збрало 50 тис. крб., з яких 40 тис. надав міський Купецький банк. Статут Київського училища був затверджений ще пізніше - у серпні 1896 р. На рубежі 80-90-х рр. XIX ст. створення комерційних училищ ініціюють торгово-промислові кола й ряду інших міст імперії, зокрема в Одесі у 1893 р. було відкрито приватне комерційне училище Г.Ф. Файга, в якому підготовка фахівців знаходилася на високому рівні, про що свідчить медаль за зразкову організацію навчального процесу,

отримана ним у 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі [5, с.2; 6, с.255; 11, с.1425; 16, с.87-88; 28].

Саме їх ініціативи і дріб'язкова бюрократична регламентація з боку міністерства народної освіти щодо відкриття училищ у цих та інших містах дало привід С.Ю. Вітте, який став міністром фінансів у 1892 р., поставити питання про передачу всіх комерційних навчальних закладів у підпорядкування його відомству. С.Ю. Вітте відносився до тої частини російської бюрократії, яка в силу свого службового становища була тісно пов'язана з розвитком промисловості й торгівлі і розуміла об'єктивну потребу реформування всієї системи професійної освіти. Саме їх зусиллями, зокрема попередника С.Ю. Вітте на посаді міністра фінансів у 1888-1892 рр. І.А. Вишнеградського - відомого вченого, одного з керівників Російського технічного товариства - був прийнятий закон "Основні положення про промислові училища", який започаткував реформу професійної освіти [5, с.3; 23, с.152].

Активна участь міністерства фінансів, і особисто С.Ю. Вітте, у реформуванні комерційної освіти, його подальша зацікавленість у розвитку цієї галузі освіти, на думку Н.О. Разманової, пояснювалося тим, що це співпадало з перетвореннями у фінансовій системі країни в цілому, які проводилися в цей час. Реформа Державного банку, яка надала йому емісійні функції, введення золотого стандарту карбованця, зміна законодавства, яке регулювало створення комерційних банків, форсування залізничного будівництва тощо - все це потребувало значного розширення рамок освітньої системи. Тим більше, що в цей час у країні склався достатньо широкий громадський консенсус щодо необхідності активізації діяльності по розвитку професійної освіти. Свідченням цього стали організовані Російським технічним товариством І (грудень 1889 - січень 1890) та ІІ (грудень 1895 - січень 1896) з'їзди діячів з технічної та професійної освіти, які зібрали небачену на той час кількість

учасників (1 076 та 1 756 відповідно) [23, с. 170-171; 25; 26, с.83].

Узгодження питання про перепідпорядкування системи комерційної освіти з міністром народної освіти графом І.Д. Деляновим показало, що освітнє відомство не заперечує проти такої передачі, і Державна рада своїм рішенням "Про підвідомчість комерційних училищ" схвалила перехід комерційних навчальних закладів у відання міністерства фінансів. 9 травня 1894 р. його затвердив Олександр III, а з 1 липня комерційні училища змінили свою підпорядкованість. Водночас міністерству фінансів було доручено всебічно вивчити питання про основні засади влаштування комерційних училищ і порядок їх відкриття та підготувати відповідне положення, внесши його на розгляд Державної ради [5, с.3; 14, с. 603-604; 19, с.246-247].

Навесні 1896 р. Державна рада розглянула поданий проект Положення про комерційні навчальні заклади і 15 квітня 1896 р. воно було затверджено імператором. Згідно закону комерційні навчальні заклади "утримувалися на кошти земств, міських поселень, станів і місцевих товариств, які засновують ці заклади, а також на пожертвуванні для цієї мети суми". За недостатності місцевих коштів, міністр фінансів міг призначати допомогу від казни як на первісне облаштування, так і на щорічне їх утримання. Ініціатор закону С.Ю. Вітте, пізніше зазначав, що це розв'язало громадську і приватну ініціативу як щодо заснування комерційних шкіл, так і управління ними і в кінцевому підсумку обумовило значне розширення мережі комерційних училищ [2, с.255; 20, с.283].

При розробці положення міністерство фінансів виходило з того, що існуючі на той час комерційні училища, не повною мірою відповідають вимогам, які висуває життя, тому для поширення комерційних знань пропонувалося створення, поряд з середніми комерційними училищами, ще трьох типів комерційних навчальних закладів:

торговельних класів, торговельних шкіл і курсів комерційних знань. Тобто створювалися два види навчальних закладів - комерційні училища і торговельні школи для навчання з дитячого віку та торговельні класи і курси комерційних знань для навчання дорослих і підлітків, які вже працюють у торговельно-промислових закладах. Тим самим, підкреслює С.П. Костриков, у Положенні вперше в законодавчому порядку встановлювалися правила організації навчальних закладів для дорослих. Це було важливим зрушенням у народній освіті взагалі, оскільки на той час більшість населення не мала можливості отримати освіту вище початкової, тепер перед багатьма з них відкривалася перспектива або продовжити свою освіту, або отримати за посередництвом курсів знання і навички для зайняття професійною діяльністю [9, с.53-54; 14, с.604; 20, с.283].

Слід зазначити, що Положення 1896 р. визначало лише загальні засади діяльності цих основних типів комерційних навчальних закладів, для кожного окремого закладу вироблявся і затверджувався міністром фінансів особливий статут. У комерційних навчальних закладах переважне значення надавалося викладанню предметів комерційної освіти [8; 20, с.283].

Торговельні класи мали за мету надання всім особам, немоладше 12 років, які отримали початкову освіту, початкових комерційних знань, необхідних в торговельній справі. Їм викладалися закон Божий, російська мова, арифметика з комерційними обрахунками, бухгалтерія з торговельною кореспонденцією, а також інші відомості, необхідні для ведення торговельної справи, і каліграфія, причому до навчальних програм класів могли входити лише деякі з цих предметів відповідно до місцевих умов. Крім цього і самим учням надавалося право вивчати не всі предмети, а лише деякі завгласним вибором. Курс кожного з предметів, які викладалися в торговельних класах, продовжувався не більше двох років. Заняття могли відбуватися і ввечірній час, тому вони мали розподілятися таким чином, щоб

не заважати відвідуванню класів тими, хто служить у торговельно-промислових установах [20, с.285].

Як бачимо, передбачалося створення різноманітних торговельних класів і за своєю організацією, і за обсягом викладаємих предметів. Міністерство фінансів підкреслювало, що особи, які в них навчаються, приділяючи невеликий вільний від службових занять час, можуть за різної власної загальноосвітньої підготовки, набувати необхідні для них спеціальні знання, причому у доступному для їх розуміння викладі. Головна практична мета торговельних класів, на думку міністерства, полягала в тому, щоб дати особам, зайнятим торговельною справою, саме ті знання, які потрібні для цього за даних умов, часу і місця, вони мали стати "розсадником комерційних відомостей саме серед того населення, яке вже займається торговельною справою" [14, с.604].

Метою торговельних шкіл визначалася підготовка учнів до служби в торгово-промислових установах. Міністерство вважало, що завдяки ним діти селян, міщан, ремісників і дрібних торговців, ще до вступу на службу в торговельні заклади, зможуть за короткий час набути елементарну спеціальну підготовку до торговельної справи. До шкіл приймалися діти віком від 12 до 15 років, які мали освіту не нижче двокласного сільського училища. Торговельні школи могли бути як однокласними, з річним курсом, так і трикласними з трирічним курсом. Курс тих і других з дозволу міністра фінансів можна було продовжити на один рік. В однокласних школах викладалися закон Божий, російська мова, комерційна арифметика, бухгалтерія з комерційною кореспонденцією, комерційна географія Росії (переважно місцевий торговий район), каліграфія, а також інші відомості, необхідні для ведення торговельної справи. Навчальний план трикласних шкіл передбачав викладання закону Божого, російської мови, бухгалтерії, комерції у зв'язку з відомостями з торговельного і промислового законодавства, комерційної

арифметики у зв'язку з необхідними відомостями з алгебри, основ геометрії, вітчизняної історії, комерційної географії Росії, комерційної кореспонденції, відомостей про товари місцевого торгового району, каліграфії та іноземних мов. Учні однокласних шкіл і старшого класу трикласних шкіл могли поділятися на два відділення, в одному з яких переважне значення у викладанні надавалося бухгалтерії, а в іншому - практичному ознайомленню з найголовнішими місцевими товарами [14, с.605; 20, с.286].

На курси комерційних знань, чоловічі і жіночі, покладалося завдання надання знань з одного чи декількох предметів комерційної спеціальності. На цих курсах могли викладатися російська та іноземні мови, необхідні для засвоєння спеціальних предметів. Вибір предметів на курсах і визначення тривалості та обсягу їх викладання, а також ступеня попередньої підготовки учнів надавалися засновникам курсів залежно від місцевих умов, з затвердження міністра фінансів [20, с.288].

Комерційні училища створювалися як середні навчальні заклади, вони могли бути семикласними і трикласними, і мали за мету: перші - надання учням загальної і комерційної освіти, а другі - тільки комерційної освіти. За клопотанням засновників або опікунських рад курс навчання в комерційних училищах з дозволу міністра фінансів міг бути продовжений на один рік. Так з'явився новий тип навчальних закладів, які даючи хорошу підготовку в галузі спеціальних наук (на що відводилось 5-6% навчального часу), у той же час краще, ніж будь-яка інша середня школа (гімназії, реальні училища), виконували завдання загальної середньої освіти. До того ж, на відміну від учнів гімназій і реальних училищ, випускники комерційних училищ були більш конкурентоспроможними на ринку праці: вони володіли спеціальними знаннями і могли відразу знайти роботу [9, с.53; 10, с.247; 20, с.287].

На підтвердження цього можна навести навчальні плани комерційних училищ, у них

викладалися: закон Божий, російська мова і словесність, дві нові мови, історія, географія, математика, природнича історія, фізика, комерційна арифметика, бухгалтерія (теоретична і практична), комерційна кореспонденція (російською та іноземними мовами), політична економія, законодавство (переважно торговельне і промислове), хімія і товарознавство з технологією (а також практичні заняття в лабораторії з хімії і товарознавства), комерційна географія (переважно Росії), каліграфія, малювання і гімнастика. В якості необов'язкових предметів передбачалося також викладання стенографії, співів, музики, танців. Трикласні комерційні училища за курсом навчання відповідали трьом старшим класам 7-класних комерційних училищ. У них викладалися головним чином предмети, які відносилися до комерційної діяльності [20, с.287].

До першого класу 7-класних комерційних училищ приймалися діти не молодше 10 років, вимоги до їх підготовки висувалися аналогічні вимогам до вступників до першого класу реального училища. До першого класу 3-класних комерційних училищ приймалися особи відповідного віку, які мали знання в обсязі чотирьох класів реального училища. У всякому випадку, для вступу до комерційного училища їм необхідно було витримати додатковий екзамен з нових мов [20, с.287].

Згідно закону комерційні навчальні заклади, як зазначалося, утримувалися на кошти земств, міських поселень, станів і місцевих товариств, які їх засновували. Міністру фінансів надавалося право дозволяти заснування місцевих товариств, які ставили за мету облаштування і утримання комерційних навчальних закладів, і затверджувати їх статuti [20, с.282, 283].

Комерційні навчальні заклади поділялися на громадські і приватні. При громадських комерційних навчальних закладах утворювалися опікунські ради, які склалися з представників тих товариств,

на кошти яких ці заклади утримувалися. Опікунським радам, крім завідування господарською частиною, надавалися певні повноваження і щодо навчально-виховної частини (обрання керівників навчальних закладів тощо), а також право надавати висновки з багатьох питань педагогічного характеру. Голови опікунських рад комерційних училищ затверджувалися височайшим наказом по міністерству, а голови опікунських рад інших комерційних навчальних закладів - міністром фінансів [8; 20, с.282, 283].

Завідувачі торговельними класами і курсами комерційних знань, інспектори торговельних шкіл і директори комерційних училищ обиралися, як відзначалося, опікунськими радами і затверджувалися на посаді міністром фінансів. Особливо високі вимоги висувалися до директорів і інспекторів комерційних училищ: вони повинні були мати вищу освіту і досвід роботи у комерційних училищах не менше 5 років. Викладачі та інші посадові особи обиралися керівниками комерційних навчальних закладів і затверджувалися навчальним відділом міністерства. Штатними викладачами загальноосвітніх предметів призначалися особи, які мали право викладати в навчальних закладах відповідних розрядів міністерств народної освіти та воєнного і установ відомства імператриці Марії. При прийнятті на роботу від них могли вимагати провести три пробні уроки в присутності особливої комісії [20, с.284, 287].

Значна увага приділялася добору викладачів спеціальних предметів: штатні викладачі спеціальних предметів призначалися з осіб, які отримали право викладати ці предмети в комерційних навчальних закладах. Свідоцтва про це видавалися навчальним відділом міністерства лише після успішного проходження встановленого додаткового випробування і, у крайньому випадку, тримісячної педагогічної підготовки в комерційних навчальних закладах.

Свідоцтва для викладачів у торговельних класах і школах видавалися особам, які закінчили курс у середніх (переважно комерційних) навчальних закладах, а для викладачів у всіх комерційних навчальних закладах - тільки особам, які закінчили вищі навчальні заклади. Викладачі бухгалтерії і комерційної кореспонденції у комерційних навчальних закладах усіх розрядів могли призначатися з числа осіб, які закінчили курс у середніх навчальних закладах. Професори і викладачі вищих навчальних закладів, а також особи, відомі своїм досвідом і знаннями з предметів комерційної спеціальності, допускалися до викладання цих предметів з дозволу навчального відділу міністерства без встановленого для цього випробування [20, с.284].

У Положенні досить детально регламентувалися права випускників різних типів комерційних навчальних закладів. Учня торговельних класів, які успішно витримали випробування з закону Божого, російської мови і арифметики з комерційними обрахунками, видавалося свідоцтво за підписом голови опікунської ради і завідувача класами. Випускникам трикласних торговельних шкіл, крім того, надавалося право отримати звання особистого почесного громадянина після служби протягом 10 років у торговельних або промислових установах на посадах конторників, прикажчиків, бухгалтерів тощо за поданням власників чи керуючих цими установами. Учні, які успішно закінчували комерційні училища, отримували атестати і удостоювалися звання особистого почесного громадянина. Ті з них, хто закінчив курс з відзнакою, отримували звання кандидата комерції, а найбільш видатні за поведінкою і успіхами нагороджувалися золотими і срібними медалями. Щодо вступу до вищих навчальних закладів випускники комерційних училищ користувалися правами випускників реальних училищ [20, с.285-287].

Досвід, набутий протягом перших років реалізації Положення, показав необхідність його уточнення і розширення. 10 червня 1900 р. були затверджені зміни до Положення про

комерційні навчальні заклади 1896 р. Серед головних змін можна виділити наступні. По-перше, закріплювалася можливість створення жіночих комерційних навчальних закладів і врегульовувалися питання їх діяльності. Зокрема, зазначалося, що викладачами в них можуть бути лише особи з вищою освітою, до викладання могли залучатися вчителі-жінки, які задовільняли вимогам, причому у жіночих комерційних училищах до викладання загальноосвітніх предметів допускалися лише ті, хто закінчив вищі жіночі курси міністерства народної освіти, педагогічні жіночі курси відомства установ імператриці Марії або педагогічні класи інститутів цього відомства чи жіночих гімназій. Визначалися також права випускниць жіночих комерційних училищ щодо вступу у вищі навчальні заклади: вони прирівнювалися до випускниць жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії [21, с.708-709, 711].

По-друге, визначалися особливості управління приватними комерційними навчальнимикладами. Кандидатури директорів училищ, інспекторів або завідувачів навчальною частиною на затвердження до міністерства подавали засновники. Якщо міністр не визнавав можливим затвердити поданого кандидата або якщо засновник протягом трьох місяців з часу відкриття вакансії не подав свого кандидата міністр міг замістити цю посаду на свій розсуд. Викладачі та інші посадові особи приватних комерційних навчальних закладів обиралися директорами училищ, інспекторами або завідувачами навчальною частиною і допускалися до виконання обов'язків з дозволу навчального відділу міністерства фінансів [21, с.710].

Засновник мав право брати участь у засіданнях педагогічного комітету приватного училища з правом вирішального голоса. При приватних комерційних навчальнихкладах за клопотанням засновників могли створюватися господарські комітети. Господарський комітет, під головуванням керівника

навчального закладу, складався з засновника, однієї особи, за вибором засновника, і одного з викладачів. Господарський комітет приймав плату за навчання та одноразові внески і складав на півріччя кошториси необхідних витрат на утримання училища. Якщо засновник не погоджувався зі складеним кошторисом, то питання передавалося на розгляд міністерства [21, с.710].

По-третє, термін повноважень опікунських рад комерційних навчальних закладів збільшувався з трьох до чотирьох років, встановлювалося, що у тих комерційних навчальнихкладах, які утримуються на спільні кошти земств, міського громадського управління, станів і місцевих товариств, до складу опікунських рад обираються їх представники у кількості, визначеній статутом закладу. Визначалося також, що до складу опікунської ради має входити інспектор, а до складу педагогічних комітетів комерційних училищ один з членів опікунської ради [21, с.709, 711].

По-четверте, до навчальних планів 7-класних комерційних училищ включалося вивчення в якості необов'язкових предметів креслення, а також, крім двох обов'язкових нових мов, інших іноземних і місцевих мов. На останнє слід звернути особливу увагу. Міністерство фінансів, як підкреслював товариш міністра В.І. Ковалевський на з'їзді директорів комерційних училищ і представників опікунських рад у червні 1901 р., надавало велике значення вивченню іноземних мов, щоб "особи, які закінчили курс училища, могли не тільки вести відповідну кореспонденцію новими мовами, але й вивчилися вільно володіти розмовною мовою у комерційних справах" [12, с.8; 21, с.711].

По-п'яте, більш детально прописувалися засади діяльності торговельних класів, торговельних шкіл і курсів комерційних знань. Встановлювалося, що завідування торговельними класами покладається на одного з викладачів, переважно спеціальних предметів, а торговельними школами - на інспектора, який обирається з числа осіб, що

мають право викладати спеціальні предмети. При торговельних класах для обговорення справ з навчальної частини і для видачі свідоцтв тим, хто витримав випробування, засновувалися педагогічні комітети, під головуванням завідувача, у складі одного члена опікунської ради і всіх викладачів. Визначалося також, що до торговельних шкіл приймаються діти, починаючи з 12-річного віку, які подали свідоцтво про закінчення не нижче 2-класного сільського училища міністерства народної освіти або витримали відповідне випробування. В однокласних торговельних школах дозволялося вивчення іноземних мов. Випускникам трикласних торговельних шкіл з 10 до 5 років знижувався термін служби у торговельних або промислових установах, необхідний для отримання звання особистого почесного громадянина [21, с.710-711].

Курси комерційних знань поділялися на а) комерційні і б) конторські, бухгалтерські, а також курси різних предметів комерційної спеціальності. На комерційні курси приймалися особи, які мали середню освіту. На курсах викладалися в обов'язок не нижче курсу комерційних училищ бухгалтерія з комерційною кореспонденцією, комерційна арифметика, політична економія, законодавство і комерційна географія, а також, з дозволу міністра фінансів, інші спеціальні предмети. Випускникам курсів могло бути надано право викладати спеціальні предмети в комерційних навчальних закладах без проведення додаткових випробувань, але не інакше, як після попередньої педагогічної підготовки в комерційних навчальних закладах і після проведення трьох пробних уроків в особливій випробувальній комісії [21, с.712].

Конторські, бухгалтерські, а також інші курси мали за мету надання знань з одного чи декількох предметів комерційної спеціальності. На цих курсах могли викладатися російська та іноземні мови, необхідні для засвоєння спеціальних предметів. Вибір предметів на курсах і

визначення тривалості та обсягу їх викладання, а також ступеня попередньої підготовки учнів, як і раніше, надавалися засновникам курсів залежно від місцевих умов, з затвердження міністра фінансів [21, с.712].

По-шосте, міністру фінансів надавалося право за узгодженням з міністром внутрішніх справ встановлювати обов'язкові збори на облаштування і утримання комерційних навчальних закладів: купецьким товариствам - зі станових купецьких свідоцтв, а міським управлінням - з промислових свідоцтв на торговельні підприємства першого і другого розрядів або на промислові підприємства перших п'яти розрядів [21, с.712-713].

У подальшому всі зміни правового регулювання діяльності комерційних навчальних закладів були акумульовані у "Зводі Статутів учених установ і навчальних закладів відомства міністерств імператорського двора, торгівлі й промисловості, внутрішніх справ, юстиції, шляхів сполучень і фінансів, головного управління землеустрою і землеробства, власної його імператорської величності канцелярії і імператорського людинолюбивого товариства" [27].

Міністерство фінансів, розуміючи значення управлінського впливу на діяльність підвідомчих навчальних закладів, з самого початку приділяло увагу формуванню дієвої системи управління ними. На першому етапі, після переходу у 1894 р. ряду комерційних училищ у відання міністерства, була заснована посада головного інспектора з навчальної частини. На наступному етапі, після введення в дію Положення про комерційні навчальні заклади 1896 р., система управління стає більш структурованою. При міністерстві фінансів створюється Рада з навчальних справ, під головуванням товариша міністра, до складу якої входили директор департаменту торгівлі й мануфактур, головний інспектор з навчальної частини та інші чини міністерства фінансів, представник міністерства народної освіти, а

також за призначенням міністра фінансів особи, які володіли знаннями у справі комерційної і художньо-промислової освіти, або відомі своєю торговельною чи промисловою діяльністю [20, с.281].

На Раду покладалося обговорення: поширення комерційних знань і розвитку художньо-промислової освіти; річних звітів навчальних закладів відомства міністерства фінансів та загальних питань, що стосувалися цих закладів; основних вимог, яким мають задовільняти навчальні заклади, що заснуються в різних місцевостях, з огляду на розвиток у них якоїсь галузі торговельно-промислової діяльності; умов підготовки для вказаних закладів викладачів і набуття права викладання в них спеціальних предметів, а також способу перевірки знань осіб, які призначаються у ці заклади викладачами загальноосвітніх предметів, тощо [20, с.281].

При департаменті торгівлі й мануфактур створювався також Навчальний комітет під головуванням представника міністерства фінансів з представників міністерств фінансів, народної освіти та вчених і педагогів. До повноважень Навчального комітету відносилося: а) розгляд питань і пропозицій щодо організації навчального процесу, а також проектів статутів навчальних закладів, програм викладання та інструкцій з навчальної частини; б) вибір підручників і керівництв зі спеціальних предметів і обговорення заходів щодо їх видання, а також вибір підручників і керівництв з загальноосвітніх предметів з числа схвалених міністерством народної освіти та духовним відомством; в) обговорення взагалі питань, що стосуються навчальної частини в навчальних закладах міністерства фінансів [20, с.281-282].

Завідування комерційною освітою було зосереджено в департаменті торгівлі й мануфактур, при якому були заснована спочатку, як зазначалося, посада головного інспектора з навчальної частини. За законом 15 квітня 1896 р. у складі департаменту утворюється навчальне відділення, до штату

якого були введені крім посади головного інспектора дві посади (з 1902 р. - 4) окружних інспекторів для місцевого нагляду за комерційними навчальними закладами. У подальшому їх кількість була збільшена до 15. При перетворенні в 1900 р. департаменту торгівлі й мануфактур у міністерстві фінансів утворюється самостійний навчальний відділ, який підпорядковувався третьому товаришу міністра. Після створення 27 жовтня 1905 р. міністерства промисловості й торгівлі комерційні навчальні заклади, в тому числі на Катеринославщині, перейшли у його відання. Керівництво ними здійснював окружний інспектор Південного округу з центром в Одесі [2, с.66; 8; 14, с.606; 22].

Формування нормативно-правової бази, створення організаційної структури управління комерційною освітою, а головне, ставка на розвиток громадської і приватної ініціативи, обумовили швидкий розвиток мережі комерційних навчальних закладів. Вже на початку 1899-1900 навчального року у підпорядкуванні міністерства фінансів було 56 комерційних навчальних закладів, зокрема 19 комерційних училищ, 16 торговельних шкіл, 9 торговельних класів і 12 курсів комерційних знань. Найбільш популярними були комерційні училища, в яких навчалось 6 013 учнів, у торговельних школах навчалось 2 284, торговельних класах - 1 946 і на курсах комерційних знань - 707 учнів. До 1902 р. кількість комерційних навчальних закладів зросла до 147, в тому числі було створено 51 комерційне училище, 43 торговельні школи, 30 торговельних класів і 23 курси комерційних знань. Причому, що варто підкреслити, з 3 млн. крб., необхідних на утримання цих навчальних закладів, казною витрачалося лише 48 тис. крб. на рік [14, с.605; 18, с.56].

Поряд з кількісним зростанням, найважливішим досягненням комерційних навчальних закладів, створених спільними зусиллями міністерства фінансів і підприємницьких кіл, варто рахувати подолання принципу станової належності. Якщо раніше, до комерційних навчальних

закладів приймалися діти переважно купецького стану, то за Положенням 1896 р. вступ до них не обмежувався ані соціальними, ані релігійними ознаками. До того ж комерційні училища стали першими в країні професійними навчальними закладами, які розкрили свої двері для жінок [26, с.84].

Розвитку мережі комерційних навчальних закладів значною мірою сприяла і особиста увага до нової галузі освіти з боку міністра фінансів С.Ю. Вітте. Зокрема, з його ініціативи у 1901 та 1902 рр. були проведені спеціальні наради директорів комерційних училищ і представників опікунських рад, які мали велике значення для формування спільного бачення основних напрямів удосконалення навчальної справи в комерційних училищах і, в кінцевому підсумку, для розвитку всієї системи комерційної освіти. Зростанню популярності комерційних навчальних закладів сприяв і циркулярний лист міністра, який рекомендував усім кредитним установам міністерства фінансів надавати перевагу при прийомі на службу, навіть перед особами з вищою освітою, тим, хто закінчив курс комерційних училищ, як найбільш підготовленим для виконання службових обов'язків у кредитних закладах [2, с.64; 14, с.606].

Якщо говорити про Катеринославщину, то на рубежі XIX-XX ст. вона перетворилася на один з провідних промислових і торговельних центрів імперії, що знаменувало формування визначальної соціально-економічної передумови становлення та розвитку системи комерційної освіти в краї. Тут склався потужний центр чорної металургії, представлений видобутком залізної і марганцевої руди, виробництвом чавуну, сталі і прокату. За концентрацією промисловості губернія посідала перше місце в Україні. У той же час губернія була провідним гравцем на продовольньому ринку і Катеринослав перетворився на один з найбільших ринків півдня з хлібною торгівлі.

Як зазначають автори книги "Дніпропетровськ: віхи історії": "Хліб і залізо стали головними економічними важелями Катеринослава. Саме вони спричинили до життя мережу залізниць, сотні магазинів, десятки млинів". Якщо на початку 1890-х рр. у краї налічувалося 7 933 торговельні підприємства, то на початку 1900-х рр. - 15 359. Тільки в Катеринославі за даними Казенної палати у 1897 р. було 1 386 промислових і торговельних закладів, з них першої гільдії - 38, другої - 544 і негільдійних - 804. У Катеринославі і губернії діяли також близько 20 банків, в тому числі 5 державних, 10 приватних, 3 станових [1, с.88; 7, с.25-26, 31; 8].

Все це обумовлювало гостру потребу у фахівцях з торгівлі і фінансово-кредитної справи і зацікавленість місцевого купецтва, промисловців у розвитку комерційної освіти. У 1901 р. з ініціативи Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в губернії засновується перша торговельна школа в Луганську. На початку XX ст. торговельні школи виникають також у Катеринославі та Олександрівську. У 1899 р. за підтримки окружного інспектора міністерства фінансів Д.Д. Морєва і катеринославського губернатора князя П.Д. Святополк-Мирського купецтво міста розпочало організаційну роботу по створенню першого в губернії комерційного училища в Катеринославі, яке відкрилося у вересні 1901 р. До 1916 р. завдяки активності органів місцевого самоврядування, промисловців і купецтва мережа комерційних навчальних закладів у Катеринославській губернії зростає до 17 (з 147 в Україні) і включала комерційні училища, торговельні школи, курси комерційних знань [2, с.66].

Таким чином, наприкінці XIX - на початку XX ст. сформувалися соціально-економічні, нормативно-правові та організаційні передумови, які, поряд з суспільним запитом на комерційну освіту, обумовили бурхливий розвиток комерційних навчальних закладів у Катеринославській губернії.

Бібліографічні посилання

1. Дніпропетровськ: віхи історії / гол. ред. С.А. Квітка. - Д.: Грані, 2001. - 256 с.
2. Добрянський І.А. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX - початок XX ст.) / І.А. Добрянський, В.В. Постолатій. - Кіровоград: Кіровоград. ін-т регіон. упр. та економіки, 1998. - 143 с.
3. Донік О.М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - 2013. - №23. - С. 254-267.
4. Витте С.Ю. Воспоминания: в 3 т. / С.Ю. Витте. - М.: Изд-во соц.-эк. лит-ры, 1960. - Т.2. - 639 с.
5. Екатеринославское коммерческое училище имени государя императора Николая II-го. За десятилетие (к истории училища). - Вып. I. - Екатеринослав, 1911. - 157 с.
6. Історія Одеси / гол. ред. В.Н. Станко. - О.: Друк, 2002. - 560 с.
7. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / предс. редкол. П.Т. Тронько. - К.: Глав. ред. УСЭ, 1977. - 838 с.
8. Коммерческое образование // Энциклопед. словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона: в 86 т. - СПб., 1890-1907. - Режим доступа: <http://www.wechi.net/brokgauz/>. - Заглавие с экрана.
9. Костриков С. Положение о коммерческих учебных заведениях 1896 г. / С. Костриков // Власть. - 2009. - №7. - с.52-55.
10. Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Н.Н. Кузьмин. - Челябинск: Южно-Урал. кн. изд-во, 1971. - 278 с.
11. Люлева Н.Е. Коммерческое образование в России на этапе становления: историко-педагогический анализ / Н.Е. Люлева. - Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kommercheskoe-obrazovanie-v-rossii-na-etape-stanovleniya-istoriko-pedagogicheskiy-analiz>. - Заглавие с экрана.
12. Материали по комерцескому образованию. - СПб., 1901. - Вып. I. Коммерческие училища: Съезд директоров и представителей попечительных советов в июне месяце 1901 года в г. С.-Петербурге. - 167 с.
13. Медвідь Л. Передумови започаткування початкової та середньої економічної освіти на Українських землях за царату у XIX столітті / Л. Медвідь // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. - 2003. - Вип.28. - Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library/files/rsuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/28/visnuk_25.pdf. - Назва з екрану.
14. Министерство финансов 1802-1902: в 2 ч. - СПб., 1902. - Ч. II. - 717 с.
15. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки. - Режим доступу: http://www.meduniv.lviv.ua/files/info/nats_strategia.pdf. - Назва з екрану.
16. Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX - початок XX ст.) / Т.М. Ніколаєва // Укр. іст. журнал. - 2005. - №1. - С. 82-96.
17. Ніколаєва Т. М. Добродійність підприємців підросійської України в розвитку комерційної освіти (друга половина XIX - початок XX ст.) / Т.М. Ніколаєва / Гілея : наук. вісник: зб. наук. пр. - 2014. - Вип. 84. - С. 35-41.
18. Новікова І. Економічна освіта, як інституційна основа розвитку банківського сектору в рамках формування ринкового економічного простору в Україні: досвід історичного минулого / І. Новікова // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. - 2011. - № 128. - С.55-59.
19. О подведомственности коммерческих училищ // Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1898. - Собр. III. - Т. XIV. - с.246-247.
20. Положение о коммерческих учебных заведениях // Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1899. - Собр. III. - Т. XVI. - Отд. I. - с.281-288.
21. Об изменении Положения о коммерческих учебных заведениях // Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1902. - Собр. III. - Т. XX. - Отд. I. - с.708-713.
22. О преобразовании Департамента торговли и мануфактур // Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1902. - Собр. III. - Т. XX. - Отд. I. - с.601-603.
23. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А.И. Пискунов. - М.: Педагогика, 1976. - 600 с.
24. Постолатій В.В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Постолатій Віталій Володимирович; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 1996. - 25 с.
25. Разманова Н.А. Становление и развитие финансово-экономического образования в России: XIX - 20-е годы XX века / Н.А. Разманова. - Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-finansovo-ekonomicheskogo-obrazovaniya-v-rossii-xix-20-e-gody-xx-veka#ixzz3kxWne28k>. - Заглавие с экрана.
26. Разманова Н.А. Учреждение в Российской империи министерства финансов и создание системы коммерческих училищ / Н.А. Разманова // Вестник Финансовой академии. - 2002. - №3-4. - С.75-86.
27. Свод Уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомств министерств императорского двора, торговли и промышленности, внутренних дел, юстиции, путей сообщения и финансов, главного управления землеустройства и земледелия, собственной его императорского величества канцелярии и императорского человеколюбивого общества // Свод законов Российской империи: в 16 т. - СПб., 1912. - Т. XI. - Ч. 2. - С. 460-737.
28. Харьковское коммерческое училище Императора Александра III. - Режим доступа: <http://newrepublika.ru/topic/1010-khark%D1%96v-kharkovskoe-kommercheskoe-uchilische-impe/>. - Заглавие с экрана.

